

כנען ועבודה זרה וארץ ישראל

א. כנען כיסוד עבודה זרה

הרמב"ם מנמק ב"ספר המצוות" את המצווה להחרים את שבעת עמי כנען.¹ וזה לשונו:²

שהם היו שורש עבודה זרה ויסודה הראשון [...] וביאר לנו בהרבה כתובים שסיבת זה [=החיוב להחרים], כדי שלא נלמד מכפירתם.

נמצא שלדעת הרמב"ם, כנען הוא "שורש עבודה זרה ויסודה הראשון", אף על פי שנולד זמן רב לאחר דור אנוש. דבריו אלה מעוררים תהיות אחדות:

א. מה היחס בין הטעם שהביא הרמב"ם בסוף דבריו, "כדי שלא נלמד מכפירתם", לבין הטעם שהביא בתחילת דבריו, "שהם היו שורש עבודה זרה ויסודה הראשון"? אם הייחוד של עמי כנען, שבגיננו מצווה כל יהודי להרוג כל כנעני ש"בא לידו",³ הוא "שהם היו שורש עבודה זרה ויסודה הראשון", מה טעם להזכיר את הטעם השני, "כדי שלא נלמד מכפירתם"? האם הרמב"ם מבקש לרמוז שהמצווה מצומצמת לגבולות ארץ ישראל,⁴ מכיוון ששם גדול החשש ש"נלמד מכפירתם"? אם כן, למה הוא מבחין בין כנעני לבין כל עובד עבודה זרה אחר בארץ ישראל גם אם הוא אינו כנעני?⁵

ב. מהלשון שנקט הרמב"ם, "הם היו שורש עבודה זרה ויסודה הראשון", משתמע שלא אמונתו של כנען, שגם מי שאינם כנענים יכולים לאמץ

1 דברים כ,ז.

2 ספר המצוות, עשה קפז.

3 הלכות מלכים, פרק ה, הלכה ד; ספר המצוות, לא תעשה מט.

4 זו דעתו של שו"ת אבני נזר, יורה דעה, סימן תנד, אות ו. דעה זו חולקת על ספר החינוך, מצווה תכה ומצווה תקכח שמבואר בהן שהמצווה נוהגת גם בחוץ לארץ. כדעת ספר החינוך, כותב בעל שו"ת מרחשת, חלק א, סימן כב, אות ח. העובדה שהרמב"ם, מצוות עשה קפז, אינו מבחין במפורש בין ארץ ישראל לבין חוץ לארץ, כפי שהבחין במצוות עשה קפה, תומכת בדעתם.

5 ראה: הלכות מילה, פרק א, הלכה ו; הלכות מלכים, פרק ח, הלכות ט-י. נראה שהורגים עובד עבודה זרה שאינו כנעני רק לאחר שעל אף העובדה שהוא "תחת ידינו", לא עלה בידנו לכוף אותו לקבל עליו את שבע מצוות בני נח.

אותה, הייתה שורש עבודה זרה, אלא הכנענים עצמם.⁶ ונשאלת השאלה, מה מיוחד בזהותו של כנען המצדיק את הגדרת עצם הווייתו כ"שורש עבודה זרה ויסודה הראשון"?

ג. מה המקור בתורה שבכתב או שבעל פה לקביעת הרמב"ם שכנען היה "שורש עבודה זרה ויסודה הראשון"⁷?

ד. קביעת הרמב"ם שכנען היה "שורש עבודה זרה ויסודה הראשון" מנוגדת לכאורה לדבריו בהלכות עבודה זרה, ולפיהם עבודה זרה נוסדה בדורו של אנוש, יותר מאלף שנים לפני לידתו של כנען. וזה לשונו:⁸

בימי אנוש טעו בני האדם טעות גדולה, ונבערה עצת חכמי אותו הדור, ואנוש עצמו מן הטועים היה. וזו היתה טעותם. אמרו: הואיל והאלוהים ברא כוכבים אלו וגלגלים להנהיג את העולם ונתנם במרום וחלק להם כבוד והם שמשים המשמשים לפניו, ראויין הם לשבחם ולפארם ולחלוק להם כבוד. וזהו רצון האל ברוך הוא [...] כיון שעלה דבר זה על לבם, התחילו לבנות לכוכבים היכלות ולהקריב להן קרבנות [...] **כדי להשיג רצון הבורא** בדעתם הרעה. וזה היה עיקר עבודת כוכבים. וכך היו אומרים עובדיה **היודעים עיקרה**.⁹ לא שהן אומרים שאין שם אלוה אלא כוכב זה.

נמצא ש"עיקר עבודה זרה" היה קיים הרבה לפני לידתו של "שורש עבודה זרה ויסודה הראשון". זאת ועוד. הרמב"ם מתאר בהמשך דבריו את התפשטותה של עבודה זרה לאחר דורו של אנוש עד ללידתו של אברהם אבינו **מבלי להזכיר את כנען**. למה בתארו את התפתחותה של עבודה זרה לא הזכיר את "שורשה" ו"יסודה הראשון"?

ברם, תיאורו של הרמב"ם בהלכות עבודה זרה את גלגולה של עבודה זרה למן אנוש ועד דורו של אברהם אבינו תמוה, שהרי המבול מתה את כל היקום שהיה על פני

6 השווה: "בית הדין הגדול בירושלים הם עיקר תורה שבעל פה, והם עמוד ההוראה, ומהם חוק ומשפט יוצא לכל ישראל" (הלכות ממרים, פרק א, הלכה א). לא פסיקתם בלבד, אלא הם, בסמכות המוענקת להם.

7 אמנם הרמב"ם כותב בספר מורה הנבוכים שהמצווה המוטלת עלינו להרוג עובדי עבודה זרה מוגבלת למי שהאמונה בעבודה זרה טבועה בו עד שכל התקדמות שלו רק מרחיקה אותו מן האמת האלוהית: "אשר הם במדינה, אלא שאחוריהם אל בית המלך, הם בעלי אמונה ועיון, אלא שעלו בידם דעות בלתי אמיתיות [...] והם לעולם מפני הדעות ההם כל אשר ילכו יוסיפו רוחק מבית המלך [...] ואלו הם אשר יביא הצורך בקצת העתים להרגם ולמחות זכר דעותיהם שלא יתעו זולתם" (מורה הנבוכים, חלק ג, פרק נא). אך היכן בתורה כתוב שכנען לעולם לא ייסוג מ"דעות בלתי אמיתיות" של עבודה זרה?

8 הלכות עבודה זרה, פרק א, הלכה א.

9 וכן בהלכות עבודה זרה, פרק ב, הלכה א. עבודת כוכבים תוך שכחת בורא עולם אינה עיקר עבודת כוכבים אלא תולדה שלה. ראה דברי רבי שמעון בר יוחאי בסנהדרין סג ע"א, וש"ת מעיל צדקה, סימן כב.

האדמה. האם לא פתח נח דף חדש בהיסטוריה של האנושות כשהרע שבגיננו הביא ה' מבול על הארץ נמחק כליל בסערת מימי המבול?

ב. כנען והעולם המקולקל לפני המבול

התורה מעידה שנח נבחר להעמיד מחדש את האנושות לאחר המבול: "בא אתה וכל ביתך אל התיבה כי אותך ראיתי צדיק לפני בדור הזה" (בראשית ז, א). אשתו ובניו ונשות בניו מתוארים כטפלים אליו הן בכניסתם לתיבה הן ביציאתם ממנה. נח, ולא בניו, מקריב קרבנות. לנח, ולא לבניו, הקב"ה מספר שהקשת היא אות הברית בינו לבין האדם.

אך לא נח ממשיך את האנושות לאחר המבול אלא בניו. ואף על פי שברכת ה', "פרו ורבו ומלאו את הארץ" (בראשית ט, א), נאמרה גם לנח, ולא רק לבניו, רק בניו הולידו לאחר המבול. משלושת בני נח שיצאו מן התיבה נפוצו בני האדם בכל הארץ: "ויהיו בני נח היוצאים מן התיבה שם וחס ויפת, וחס הוא אבי כנען. שלושה אלה בני נח, ומאלה נפצה כל הארץ" (בראשית ט, יח-ט).¹⁰

והנה לא מצאנו עדות לתרומה כלשהי של נח לעולם לאחר המבול, ואיך מתיישבת עובדה זו עם בחירת ה' את נח, "כי אותך ראיתי", ולא את בני נח, לשרוד ולהקים אחר המבול את האנושות?¹¹ אילו הייתה כוונתו יתברך להמשיך את האנושות רק מבני נח, מדוע לא הציל ה' את שם בלבד (ואולי גם את נח עמו), שהוא היחיד מבני נח שהרמב"ם אומר עליו שהוא "מכיר" את השם ו"יודעו"?¹² התשובה לשאלה זו היא שנח, שהיה "איש צדיק", גילם באישיותו מסגרת אנושית מקיפה שכללה בהנהגה של צדק את שלושת הרבדים החיוביים של חכמת האדם¹³ שהרמב"ם מונה:¹⁴

א. חכמה הפונה לאמתות נצחיות שבראשן דעת האלוה.

- 10 פסוק זה מלמד גם שהתפזרות האנושות בדור הפלגה לאחר חטאי מגדל בבל התרחשה על בסיס קווי הסדק שכבר התחילו להתגלות בשלושת בני נח. נח היה הגורם המאחד שלא תרם לאותו מפץ.
- 11 המהר"ל נוגע בשאלה זו בספרו באר הגולה: "נח היה מוכן ומסוגל לצאת ממנו תולדות העולם, וזה הבן [=חם] היה הגורם שלא יהיה יוצא ממנו עוד תולדות העולם" (באר חמישי, עמ' קג).
- 12 הלכות עבודה זרה, פרק א, הלכה ב.
- 13 רעיון זה, שנח כלל את מרחב התכונות של האדם, נזכר בזוהר כרך א (בראשית), פרשת נח, סב ע"א; בזוהר חדש, א (תורה), פרשת נח, לו ע"א; בגור אריה, בראשית ט, כג; בפירוש מלבי"ם, בראשית ו, ט ובראשית ט, יט; בהעמק דבר, בראשית ו, י; ובפרי צדיק, פרשת נח, אות א.
- 14 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק נד. שלושה אלה הם כיווני הפעולה החיוביים של השכל ההיולי, כלפי מעלה, בקו ישר, וכלפי מטה. הרמב"ם מזכיר בספר מורה הנבוכים שם גם כיוון שלילי לחכמה האנושית: "שם חכמה [...] נופל על הערמה והתחבולה: 'הבה נתחכמה לו' (שמות א, ז) [...] ומזה העניין 'חכמים המה להרע' (ירמיהו ד, כב). אמנם החומר כשלעצמו אינו רע, אך הרע דבק בו: 'כל פשעי האדם וחטאיו אמנם הם נמשכים אחר החומר שלו הנפסד, לא אחרי צורתו' (מורה הנבוכים, חלק ג, פרק ח).

ב. חכמה הפונה למפורסמות: לנימוסים, למוסר טבעי וליופי.

ג. חכמה הפונה לצד החומר, למלאכות מעשיות.¹⁵

שלושת אלה, שמצאו ביטוי, כל אחד בבן אחר של נח, הראשון בשם, השני ביפת והאחרון בחם, היו אמורים לפעול בהרמוניה תחת הנהגתו המאחדת של "נח איש צדיק", שדמותו הקיפה את כל שלוש התכונות של בניו בעטיפה אחת של טוב. מי שנבחר לשרוד את המבול לא היה מי שנמצא בו המרכיב השכלי העליון בלבד של האדם אלא האדם כולו. ולא נצטוו שם בן נח ואשתו להיכנס לתיבה אלא כחלק מן הציווי הכללי לנח ולביתו.

חז"ל מלמדים שנהיית נפשו של האדם אל החומריות (חם) הולידה כוח יצרי (כנען) שלא טוהר במבול או בתיבה. פן זה של הנטייה האנושית אל החומר פירק את החבילה של האדם השלם הגלום באישיותו של נח לאחר שנטייה זו החומרית גברה על נח בעת השתכרותו, כמו שנאמר בתלמוד בעקבות המקרא:¹⁶

"וייקץ נח מיינו וידע את אשר עשה לו בנו הקטן" (בראשית ט, כד) – רב ושמואל. חד אמר סרסו, וחד אמר [גם] רבעו.¹⁷

חם סירס את נח, כלומר "מנע מן אביו, אשר היה מסוגל שיצאו ממנו תולדות העולם, היה חם מונע ממנו הברכה".¹⁸ הוא ביקש להחליף את נח כצורה של העולם המתחדש, ו"היה רוצה להיות במקום אביו".¹⁹ הוא חתר למצב שבו לא שלמות האדם תנהיג את חומריות האדם, אלא החומרנות היצרית "תרבע" את האנושיות ותהיה לה צורה. יצריות זו תגייס לטובתה את הכישרונות האנושיים, גם השכליים גם הנפשיים, כדי להשיג את

15 בלשון המהר"ל: שכל, נפש וגוף. ראה דרך חיים למהר"ל, פרק ב, משנה ט, עמ' פט, ב; פרק ד, משנה כב, עמ' רד-רה.

אמנם המהר"ל, גור אריה, בראשית ט, כג, מייחס את יפת לגוף ולא לנפש (לחם הוא מייחס ה"נפש החיוני", הבהמי, ה"חם" המעורה בגוף). המהר"ל אומר שליאות גופנית הולידה את עצלותו של יפת בכיסוי ערוות אביו (ראה רש"י, בראשית ט, כג).

אך לא גופניות בלבד, אלא גם מוסר הבנוי על הגיון אנושי, סובל מחולשה כל זמן שאינו מוגן באמת אלוהית: "המוסר של חול איננו עמוק, ואינו נכנס בפנימיות של הנשמה. ואף על פי שהאדם נמשך אחריו לטובה על ידי שמכיר את היושר שיש בדברי הגיון, אין להדרכה זו תפיסה עומדת בפני ההסתערות של תאוות שונות כשהן מתעוררות בחזקה. וקל וחומר שאין ביד מוסר רפוי כזה להדריך את הכללות, את הציבור האנושי בעמקו והיקף גדלו" (מוסר הקודש, פרק א, אורות הקודש, ג, עמ' ב). לכן, אף לפירוש המובא בפנים, שבדומה למלבי"ם, רואה ביפת מייצג של הנימוס האנושי, מובן מדוע לא התעורר מעצמו לכסות את ערוות אביו, ורק הצטרף לזימתו של שם. גם בפעולה זו, יופיו של יפת שכן "באהלי שם".

16 סנהדרין ע ע"א.

17 כן עולה במסקנת הסוגיה.

18 באר הגולה, באר חמישי, עמ' קג.

19 באר הגולה, שם, עמ' קג.

מטרתיה הבהמיות. הפניית חכמתו של האדם לתיקונו הפיזי של העולם החומרי היא לעצמה כישרון שותף לזהותו של האדם השלם. תכונה זו, המגולמת בחם, ניצלה כדין מן המבול על פי הצו האלוהי. לא כן הרצון של נטייה זו הארצית לנתק את עצמה משלטונו של האדם הכללי, לראות את עצמה, על אף שפלותה ביחס לשותפים האחרים, כיחידה נפרדת שדווקא היא שולטת בזהות הכללית של האדם במציאות הטבעית. רצון זה, הגלום בדמותו של כנען, שרד את המבול שלא כדין, כמו שעולה מן המדרש.

”חם הוא אבי כנען” (בראשית ט, יח) – זה אחד משלושה ששימשו בתיבה [...] ²⁰ כנען נתעבר בתיבה ²¹.

העולם המושחת שקדם למבול נהרס במי המבול, וכל מי שמצאו ה' ראוי להקים את העולם מחדש נטהר על ידי שהותו בתיבה, שהייתה השורש הטהור של המציאות הארצית. שורש זה היה מורם מן הארץ ומהפגמים שנדבקו בה. ²² אך כנען לא נצטווה להיכנס לתיבה. הוא לא היה אמור להיות בה, ולכן לא פעלה בו טהרה. וזה לשון הרמח”ל בעניין זה:

משפט רשעים בגיהנום י”ב חודש ²³ [...] העניין הוא כי טהרת הנשמה היא או על ידי גיהנום או על ידי תשובה [...] נמצא שצריכה הנשמה לרדת בגיהנום עד שהזוהמא תיפרד ממנה ותדבק [הנשמה] בשורשה. או שתעלה [...] בסוד התשובה ותדבק בשורשה ותיפרד ממנה הזוהמא ותדחה למטה. ²⁴

עם כנען שרד הקלקול של העולם הפרוץ שנהרס במבול, מפני שלא נמחק במי המבול ולא טוהר בתיבה. חם אנס את נח וסירס אותו, מפני שהיה אבי כנען. משמעותה של קביעה זו היא שהפנייה של החכמה האנושית לארציות שגילם חם עוד לא נוקתה מאופייה הכנעני, היצרי והבהמי.

ג. שמחת העבד בשפלותו

בעקבות חטאם של אדם וחווה בגן עדן, שבו נכנע האדם מרצונו לתאוותיו הבהמיות, גזר הקב”ה על האדם שישקע בחומריות בהמית המהווה עבורו “טורח” וביזוי. וזה לשון הרמב”ם בעניין זה: ²⁵

- 20 מדרש תנחומא (ורשא), פרשת נח, סימן יב.
 21 שם סימן טו. ראה גם מלבי”ם: “חם היה בצאתו מן התיבה אבי כנען, כי שימש בתיבה והוליד שם את כנען” (בראשית ט, יח).
 22 אדיר במרום, א, עמ’ טו–כג.
 23 כאורך המבול. ראה עדויות, פרק ב, משנה י.
 24 אדיר במרום, א, עמ’ כ (דפוס ישן ח ע”ב). הרמח”ל מפרש את הקשר בין תיבת נח לבין המערה של רבי שמעון בר יוחאי.
 25 מורה הנבוכים, חלק א, פרק ב.

אמרו על אדם "משנה פניו ותשלחהו" (איוב יד, כ), פירושו וביאורו: כאשר שינה מגמת פניו, שולח [...] כאשר גדלה תאוותו ורדף אחר הנאותיו ודמיוניו [...] התחייב לאכול הפחות שבמאכל אשר לא היה לו מקודם מזון, ואף גם זאת אחר העמל והטורח, כמו שאמר, "וקוץ ודרדר תצמיח לך" וגו' "בזעת אפיך" וגו' (בראשית ג, יח-יט) [...] אמר מבאר לזה העניין "אדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו" (תהילים מט, יג).

הביזיון והטורח שמציין הרמב"ם הם בכל אחד מארבעה רבדים:

- א. **באישיותו של האדם.** בהשתעבדות האדם לחומר, כסף את זהותו האנושית,²⁶ מקור הבחירה החופשית שלו,²⁷ לתאוות ולדמיונות בהמיים.
- ב. **ביחס שבין האדם לבין המציאות שהוא חי בה.** גם ברובד זה, האדם אינו שולט בקלות וכדבר המוכן מאליו על הפראיות שבמציאות, המצמיחה אמנם תבואה למחייתו, אך גם קוץ ודרדר. העבודה הנחוצה לו לקיומו, עבודת האדמה, כרוכה בטרחה.
- ג. **בהעדר ההשגחה בו.** גורלו נקבע "לסיבה טבעית [...] ועל מנהג המציאות",²⁸ לא בהשגחה שכלית משפטית: "יהיה אז כחומר בודד צולל בים ההיולי",²⁹ "כל העמים חיים והווים ונפסדים כמנהגו של עולם".³⁰ "הסכלים הממרים [...] סודרו בסדר שאר אישי מיני בעלי חיים: "נמשל כבהמות נדמו" (תהילים מט, יג).³¹
- ד. **באמונתו.** האדם אינו עובד את הקב"ה אלא את הכוכבים ואת המזלות, הקיימים כמוהו בתוך המציאות הטבעית ומשפיעים ישירות את הכוחות³² הפועלים בארץ. אמנם מציאותם של הכוכבים והמזלות היא מציאות אב-טיפוסית,³³ אך הם גשמיים. הנהגתם היא הנהגה של כח – אדנות, ולא של חכמה – אלוהות.³⁴ עבודת האדם אותם והתבטלותו של צלם אלהים בפני כוחות בהמיים פחותים ממנו כרוכה בהכרח בצער ובטרחה.

26 מורה הנבוכים, חלק א, פרק א ופרק מא.

27 ראה בהרחבה בספרי מנפת צוף, "בחירה חופשית – של האדם ושל בוראו", נוה צוף תשס"ו, עמ' 550–570.

28 איגרת תחיית המתים, איגרות הרמב"ם, עמ' שע.

29 הקדמה למשנה פרק (ה), עמ' נז בהוצאת הר"י שילת.

30 הלכות עבודה זרה, פרק ב, הלכה א.

31 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק יח.

32 מורה הנבוכים, חלק א, פרק ע ופרק עב; מורה הנבוכים, חלק ב, פרקים י-יא; איגרת הרמב"ם על גזרת

הכוכבים, איגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת, ב, עמ' תפד.

33 הם עשויים מ"גשם חמישי" (מורה הנבוכים, חלק א, פרק עב) – quintessence.

34 מורה הנבוכים, חלק א, פרק ב.

אך אף על פי שהשעבוד לחומר הוא טורח וביזיון, "העבד ישמח בזה ויראה שלא עמסו עליו טורח גדול, וישליך כל גופו בזבל ההוא וילכלך פניו וידי ויפנה בפרהסיא והוא ישחק וישמח"³⁵. יצריותו של כנען עשתה אותו לעבד השמח בשקיעת האדם בבהמיות. עבדות זו של כנען היא נגע שהדביק בו את כל אחיו, שנעשו אף הם עבדים בעקבותיו, והוא נעשה עבד להם,³⁶ כמו שקילל אותו אביו נח:³⁷ "ויאמר ארור כנען, עבד עבדים יהיה לאחיו".

"אמנם היו עמים ויחידים שהשתעבדו לאחרים – גם מבני שם ומבני יפת", אך כנען "מסוגל לזה [...] זרע עבדים מלידה ומבטן ומהריון"³⁸. שעבוד הייחוד האנושי לחומרנות טבוע בכנען. תיאורו של הרמב"ם, שהעבד "ישמח בזה ויראה שלא עמסו עליו טורח גדול", מתאים לכנען.

ד. טעותו של דור אנוש

ונשאלת השאלה: מה עמד ביסוד החלטתם של "חכמי"³⁹ דורו של אנוש, שידעו שהקב"ה ברא שמים וארץ, להעמיד את הכוכבים ואת המזלות כ"סרסור"⁴⁰ בין האדם לבין בורא עולם?

אמנם טעו "חכמי אותו הדור" כשסברו ש"הואיל והאלהים ברא כוכבים אלו וגלגלים להנהיג את העולם [...] ראויין הם לשבחם ולפארם ולחלוק להם כבוד, וזהו רצון האל ברוך הוא [...] כמו שהמלך רוצה לכבד העומדים לפניו וזהו כבודו של מלך"⁴¹. אך על פני הדברים אין בטעות זו כדי להסביר מדוע לא עבדו גם את הקב"ה ולא בנו היכלות ומזבחות גם לכבודו. האם, על פי המשל, אין המלך מבקש שיכבדוהו אף יותר ממה שמכבדים את "העומדים לפניו"?

לדעת הרמב"ם, טעותם של בני דור אנוש השכיחה "את השם הנורא והנכבד מכל היקום", מכיוון שהורגלו רק בפולחן המכוון לכוכבים. ההמון ידע רק את הפסלים ואת

35 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק ח.

36 "בגין כך אמר ארור, דהא לווטין אתערו בקדמיתא על ידיה בעלמא (ועל דא 'ויאמר ארור כנען', דהא לווטין ייתון על עלמא כדקדמיתא). 'עבד עבדים יהיה', כמה דאת אמר 'ארור אתה מכל הבהמה' וגו' " (זהר, א, בראשית, פרשה נח, עג ע"ב. כמו מעשה הנחש שפגע בכח החי כולו: "ארור אתה מכל הבהמה" - כל הבהמה ארורה, ואתה יותר מכולן, כך שפלותו של כנען פגעה בכל אחיו ובו יותר מכולם.

37 בראשית ט, כה.

38 העמק דבר, בראשית ט, כה.

39 כלשון הרמב"ם בהלכות עבודה זרה, פרק א, הלכה א.

40 הלכות עבודה זרה, פרק ב, הלכה א.

41 הלכות עבודה זרה, פרק א, הלכה א.

ההיכלות, והכמרים הכירו שביסוד אלה עמדו כוכבים ומזלות. אילו עבדו גם את הקב"ה ישירות ובנו לו היכלות, לא היה "כל היקום" שוכח את שם ה'.

מדוע לא לעבוד את בורא העולם? טעותם של אנוש ודורו הייתה אמונתם שהקב"ה העביר את הנהגת העולם ממנו אל הכוכבים: "האלוהים ברא כוכבים אלו וגלגלים להנהיג את העולם". אמנם הכוכבים מנהיגים את העולם ברצון ה' שברא אותם למטרה זו. אמנם עובדי הכוכבים שבדור אנוש עבדו את הכוכבים "לשם שמים" כדי "להשיג רצון הבורא בדעתם הרעה",⁴² לא את רצון השמשים שלו, אך לדעת הרמב"ם, עבודת כוכבים "לשם שמים" כדי "להשיג רצון הבורא", דווקא היא "עיקר עבודת הכוכבים".

וכאן עולות שתי שאלות:

א. מה הביא את דורו של אנוש לדעה רעה זו?

ב. במה חטאה אמונתם לאמת? הרי הרמב"ם עצמו כותב "שאלו [=הכוכבים] הן המנהיגים את העולם, והם שחלק ה' אותם לכל העמים להיותם חיים והווים ונפסדים כמנהג העולם".

התשובה לשתי השאלות אחת היא: חטאם של אנשי דור המבול היה שניתקו את המציאות הטבעית מן הרצון האלוהי. בתוך המציאות הטבעית, השפע האלוהי יורד אל השכלים הנפרדים, המלאכים,⁴³ ומהם אל הכוכבים והגלגלים, ומהם אל עולמנו המורכב מארבעה יסודות:⁴⁴

כל גלגל יגיעו מאתו כוחות אל היסודות, עד שישלם שפעם אל תכלית ההוויה וההפסד. ואלו העניינים כולם כבר ביארנו שאינם סותרים דבר ממה שזכרוהו נביאינו וחכמי תורתנו.

תמצא החכמים ז"ל אומרים: "אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין לו מזל ברקיע שמכה אותו ואומר לו גדל, שנאמר: 'הידעת חקות שמים, אם תשים משטרו בארץ' (איוב לח, לג)".⁴⁵ ומזל יקראו גם כן הכוכב [...]. הנה כבר בארו בזה המאמר שאפילו אישי ההוויה יש להם כוחות כוכבים מיוחדים להם.⁴⁶

בתהליך זה, הקשר הישיר של העולם שלנו עם מה שמעליו הוא באמצעות הגלגלים בלבד. אין מעבר ישיר של כוחות טבעיים מהמלאכים או מהקב"ה לארץ.

42 הלכות עבודה זרה, פרק א, הלכה א.

43 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ו.

44 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק יא.

45 בראשית רבה, פרשה י.

46 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק י.

הרמב"ם מדגיש שהשמש והירח הם גם מושלים ומנהיגים, מתוך ידיעה והכרה, ביום ובלילה, ולא רק מאירים: ⁴⁷

אמר בפירוש "ולמשול ביום ובלילה ולהבדיל" וגו' (בראשית א, יח). ועניין הממשלה, השלטון בהנהגה, והוא עניין מוסף על האור והחשך [...] ומן השקר שיהיה המנהיג דבר אחד לא ידע הדבר ההוא אשר ינהיגהו.

אמנם "הנהגת זה העולם התחתון נשלמת בכוחות שופעת עליו מן הגלגל", ⁴⁸ אך כפי שלימד אברהם אבינו את העולם, כל הכוחות האלה הם לא יותר מ"גרזן ביד החוצב בו". ⁴⁹ ההשגחה האלוהית המשפטית מכוונת ומדריכה את הנהגתם של הכוכבים את העולם.

העולם הוא יחידה אחת המקבילה לאדם אחד. מדברי הרמב"ם משתמע שאילו היה העולם מונהג על ידי הכוכבים, הוא לא היה אדם גדול אלא חמור או סוס גדול. ⁵⁰ הסיבה שדווקא האדם, ולא החמור או הסוס, הוא עולם קטן, היא שהעולם בדומה לאדם מונהג לא על פי הטבע אלא על פי השכל, בהשגחה ובהנהגה אלוהית. בדומה לשכל ההיוליס של האדם, שהוא "יותר נכבד מכל כוחות בעל החיים והוא גם כן נעלם מאד, לא תוכן אמיתתו בתחילת הדעת המשתתף", גם בעולם: "הנהגתו ית' והשגחתו מחוברת לעולם בכללו חיבור תיעלם ממנו תכליתו ואמיתתו וכוחות בני אדם מקצרות לדעתו". ⁵¹

ההנהגה האלוהית מעורבת בעולם. האלוה הוא "חי העולם", "מעשי הנהגתו והשגחתו בכל חלק מחלקיו, ואפילו הדק – הפחות". ⁵² ההנהגה האלוהית, המפעילה את ההנהגה של הכוכבים בהשגחה אלוהית הבוחנת את האדם על פי אמות מידה של משפט וצדק, ⁵³ אינה מתלבשת על עולם בהמי. העולם איננו סוס או חמור שרוכבת עליו הנהגה שכלית הזרה לזהותו. אדרבה, ההנהגה האלוהית השכלית המקיימת את העולם בתור "חי העולם" נותנת לעולם כולו אופי אנושי, בדומה לאדם הפרטי, שאנושיותו מאפיינת את כל כוחות נפשו, גם הנמוכים שבהם. ⁵⁴

47 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ה.

48 מורה הנבוכים שם.

49 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק כט.

50 מורה הנבוכים, חלק א, פרק עב. גם בהקדמתו לפרקי אבות (שמונה פרקים), פרק א, משתמש הרמב"ם בדוגמאות האלו: חמור וסוס, בהמות משא שרוכב עליהם האדם.

51 מורה הנבוכים, חלק א, פרק עב.

52 מורה הנבוכים, חלק א, פרק עב.

53 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק יז.

54 הרמב"ם בהקדמתו לפרקי אבות (שמונה פרקים), פרק א, כותב שאופיו גם של חלק הזן של נפש האדם הוא אנושי ושהוא שונה מחלק הזן של נפש החמור או הסוס. נדמה לי שהרמב"ם בחר בכוונה בדוגמאות של בעלי חיים שהאדם רוכב עליהם. החלק האנושי של העולם מקנה אופי אנושי גם לכוחות הטבעיים שבעולם,

אם כן, למה כתב הרמב"ם שהכוכבים "מנהיגים את העולם, והם שחלק ה' אותם לכל העמים להיותם חיים והווים ונפסדים כמנהגו של עולם?"⁵⁵ מדוע לדבריו רק ההיסטוריה של עם ישראל נקבעת לא על פי הטבע ומנהג המציאות אלא על בסיס שכר ועונש?⁵⁶

התשובה לשאלה זו היא שמי שמתנתק מן האמת האלוהית ומתנהג כבהמה, אינו מושגח מצד עצמו, בדומה לבהמה.⁵⁷ הוא אינו תכלית ההשגחה. רק "מעשי הנהגתו והשגחתו בכל חלק מחלקיו ואפילו הדק, הפחות". מי שהוא רחוק מן האמת האלוהית, מונהג על ידה כאמצעי להשגחה על מי שבזכות דבקותו באמת האלוהית הוא תכלית ההשגחה.

בגירוש האדם מגן עדן בעקבות חטאו, תודעתם של האיש והאישה הצטמצמה לגבולותיה הצרים של המוחשיות, ונוצר נתק כמעט מוחלט בין השפע האלוהי השכלי היורד מלמעלה לבין האדם הלכוד בגבולות הטבע.⁵⁸ בשכחו את ייעודו המקורי, השכל האנושי מושג מתוך כלאו הטבעי של האדם כלא יותר מתכונה אחת של עולם החי.⁵⁹

תפיסת עולם זו, המנוכרת מתפקידו העל-טבעי של האדם כצלם אלהים, מולידה עבודת כוכבים, סגידת האדם לכוחות הבהמיים של הטבע, שלדעתו שולטים בו:⁶⁰

משבא נחש על חוה, הטיל בה זוהמה. ישראל, שעמדו על הר סיני, פסקה זוהמתן. גוים, שלא עמדו על הר סיני, לא פסקה זוהמתן.⁶¹ והנהג זה גם כן.

במעמד הר סיני תוקן הפגם שבאדם שגרם חטאו של אדם הראשון. לכן, בעוד "גויים שלא עמדו על הר סיני" "חיים והווים ונפסדים כמנהגו של עולם", ובמילים אחרות מונהגים על פי מערכת הכוכבים, "ישראל, שעמדו על הר סיני", מונהגים על פי הנהגה משפטית של שכר ועונש:⁶² ו"השגחת האלוה בהם [=באבות ובמשה רבנו] ובזרעם אחריהם גדולה".⁶³

כיוון שכל העולם הוא יחידה אחת. אין לראות בכוחות הטבע שבעולם רק סוס או חמור שרוכב עליו השכל העולמי האלוהי.

- 55 הלכות עבודה זרה, פרק ב, הלכה א.
 56 איגרת תחיית המתים, איגרות הרמב"ם, עמ' שע.
 57 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק יח.
 58 ראה מנפת צוף, א, אדם, פרק כג: "המשך ההתדרדרות עד שת – קין והבל והולדת שדים".
 59 ראה מנפת צוף, ב, מאמרים "העמדת בעלי חיים לדין – ההלכה ויסודותיה האמוניים".
 60 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ל.
 61 שבת קמו ע"א.
 62 איגרות הרמב"ם, איגרת תחיית המתים, עמ' שע.
 63 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק נא.

“עיקר עבודה זרה” המכיר בהקב”ה אך דוגל בעבודת כוכבים מבוסס על תפיסת עולם הרואה באדם לא יותר מיצור שכל הווייתו מוגבלת לעולם הטבעי, ולכן הוא מסור לשליטת הכוכבים. מי שעבד עיקר עבודה זרה, לא בלבד שהשלים עם מצב זה, אלא גם שמח בו והשתית עליו את התרבות האלילית לגוניה.

ה. כנען ועמלק – נחש ורוכבו

חטאו של אדם הראשון, שהוליד תפיסה זו, נעשה עקב כניעה לשני כוחות, אחד שטני ואחד בהמי:⁶⁴

מה שצריך שתדעהו, מה שביארוהו במדרש,⁶⁵ וזה שהם זכרו שהנחש נרכב [...] ושרוכבו הוא אשר השיא את חוה, ושהרוכב היה סמאל, ושזה השם הם יאמרוהו סתם על השטן.

השניים, הרוכב והרוכב, הציגו לאישה שני טיעונים, אחד שכלי/שטני והשני בהמי.

הטיעון השכלי לא פנה לתאוות ולדמיונות האדם, אלא כוון לשכנע את האדם שאם לא יפרוק מעליו את עול האחדות האלוהית השכלית, לא יוכל למלא את ייעודו כאדם, ולשם כך עליו להחליף את מחויבותו ל”אמת” ואת שלילתו את ה”שקר” בערכים ארציים יותר, “טוב” ו”רע”. עליו להיכנס לתוך המציאות הטבעית. לדברי המסית, הוא יזכה בזה למעמד של מלאך, שאף הוא יודע מהו טוב ורע.⁶⁶

שלא כטיעון השכלי, הטיעון הבהמי הוצג לא במילים אלא בהפניית חושיה של האישה לפיתוייו הגשמיים של פרי עץ הדעת:⁶⁷

מרה [האדם] ונטה אל תאוותיו הדמיוניות והנאות חושיו הגשמיות, כמו שאמר “כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים” (בראשית ג, 1).

שני הטיעונים האלה, המקבילים לשני הצדדים של המסית, השטן והנחש, ממשיכים להתקיים במין האדם גם לאחר גירושו מגן עדן: המסית השכלי, הצד השטני, המבקש לפרוק מעליו עול מלכות שמים ורואה בהעדר האחדות האלוהית מקור היצירתיות, נושא דגלו הוא עמלק, מצאצאי שם ואברהם ויצחק; ואילו המסית התאוותני, הצד של הנחש המסית, הבהמי, המשועבד לחומריות, מיוצג באדם בכנען, בנו של חם.⁶⁸

64 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ל.

65 פרקי דרבי אליעזר, פרק יג.

66 מורה הנבוכים, חלק א, פרק ב; אבן עזרא, בראשית ג, ה.

67 מורה הנבוכים, חלק א, פרק ב.

68 השווה לדברי שפת אמת, פרשת וארא, שנת תרל”ה, ד”ה ובמדרש תנן: “כנען, והוא עכנא ונחש. ארור כנען. ולנחש נאמר ארור אתה כו” [...] ואיתא בספרים [בספר אור ישראל מהרב המגיד ז”ל] כי נחש הוא

שתי המצוות, להחרים את עמי כנען⁶⁹ ולהכרית את זרעו של עמלק,⁷⁰ הן הביטוי המצוותי לדברי ה' אל הנחש: "הוא ישופך ראש" (בראשית ג, טו). בקיומן של מצוות אלו, דורך עם ישראל על הנחש ועל רוכבו.

ומדוע קובע הרמב"ם שמבין השניים, עמלק וכנען, רק כנען, ולא עמלק, הוא "שורש עבודה זרה ויסודה הראשון"? התשובה לשאלה זו היא: עמלק איננו עובד עבודה זרה. בדומה לשטן, שרכב על הנחש, עמלק רוכב על הבהמיות. הוא אינו סוגד לה. כוח ההעדר אינו "עבד עבדים" (בראשית ט, כה). הוא אינו חומר אלא צורה⁷¹ הדוגלת באידיאולוגיה המתנגדת לכל סדר מחייב. פנייתו השכלית של השטן אל חוה אינה מפתה אותה בבהמיות אלא בהשגה דומה לזו של מלאך. הוא אינו מבקש ממנה להיות כנועה לגורמי השמים הטבעיים אלא למרוד בסדר האלוהי.

כנען הוא עבד עבדים, עבד לכווכבים, כי אף על פי שהוא יודע שהכווכבים, שהם עצמם עבדים למלך, הקב"ה, שמינה אותם, הוא סוגד להם.⁷²

כאלף שנים לפני לידתו של כנען, בדור של אנוש, שנתגלה בו לראשונה "עיקר עבודה זרה", גם אז, השורש של עבודה זרה ויסודה הראשון היה "כנען", לא כנען האיש הפרטי, אלא השפלות האנושית הממעיטה בשכליותה של הנהגת המציאות הטבעית. נטייה זו, שנתגלתה לראשונה בדור אנוש, שרדה את המבול עם כנען האיש, ש"התגנב"

מצד החמימות. רמז לדבר "חם הוא אבי כנען". ועקרב מצד הקרירות כו' ע"ש [...] ואפשר שהוא עמלק, דכתיב ביה "אשר קרך בדרך". וזה לא ניתקן לגמרי עד שיהיה ה' וכסא שלם כו'. הרמב"ם במורה הנבוכים, חלק ג, פרק מב, נותן טעמים למצוות "לא תתעב אדומי, כי אחיך הוא" ולמצוות "לא תתעב מצרי, כי גר היית בארצו" (דברים כג, ח): "האדם צריך לישא פנים לקרוביו [...] אפילו היה הקרוב ההוא בתכלית ההפסד [...] וכן כל מי שהצטרפת אליו יום אחד יום אחד וכל מי שקיבלת ממנו תועלת וצאתו בעת צרה, ואף על פי שהרע לך אחר כך". נראה שלדעת הרמב"ם, התורה מדגישה את הצורך לצמצם את מצוות הכרתת עמלק לעמלק בלבד, אף על פי שהוא מזרע עשו; כיוון שעשו עצמו הוא אח ליעקב, ועלינו לחפש את הנקודות החיוביות הטמונות בו, שניתן לקרב אותן לקדושה. ראה: ספר המצוות, עשה קפח; מורה הנבוכים, חלק ג, פרק נ בטעם הזכרת צאצאיו של אדום בפרוטרוט.

וגם המצווה להחרים את עמי כנען מוגבלת לכנען בלבד, ואינה כוללת את כל בני חם. עובדה היא שבבן הבכיר של חם, מצרים, הייתה תועלת, אף על פי שלבסוף "הרע לנו". מי שיכול לתרום לקדושה, מותר לו לבוא בקהל (גם אם לא מיד, אלא לאחר המתנה של שלושה דורות) ראה מורה הנבוכים, חלק ג, פרק מו, הבחנת הרמב"ם בין קרבנות חטאת הנשרפים מחוץ למחנה ושעיר המשתלח לבין קרבנות חטאת שמקריבים אותם בפנים.

69 ספר המצוות, עשה קפז.

70 ספר המצוות, עשה קפח.

71 ראה גור אריה על רש"י, דברים כה, יח.

72 הלכות עבודה זרה, פרק א, הלכה א. לפירוש אחר ראה לעיל, ליד ציון הערה 36.

לתיבה בניגוד למצווה האלוהית, ונח לא היה מסוגל לרסן את הבהמיות היצרית של כנען ולכלול אותה באדם שעמד לבנות.⁷³

לעומתו, אברהם אבינו, שהיה ראשית גילוייה של התורה,⁷⁴ הצליח לרתום גם את השפלות הכנענית למסגרת של קדושה. אליעזר, עבד אברהם היה מבני כנען⁷⁵ או כנען עצמו⁷⁶ והשתמש בתכונותיו הכנעניות לשרת את אברהם. בכך נהפך מ"ארור" ל"ברוך".⁷⁷

אמר ר' יוסי בן דוסא: אליעזר הוא כנען. ועל ידי ששימש [את] אותו צדיק, יצא מכלל ארור ובא לכלל ברוך. הה"ד: "ויאמר ארור כנען" (בראשית ט, כה). וכתוב: "ויאמר בא ברוך ה'" (בראשית כד, לא).

אליעזר ניחש, מעשה שלדעת הרמב"ם מבוסס על עבודת כוכבים ואסור ליהודי לעשותו.⁷⁸ אך אליעזר, לפני שניחש, התפלל לא לכוכבים אלא לה' בלא "סרסור", וביקש ממנו שיצליח את דרכו: "ויאמר, ה' אלהי אדני אברהם הקרה נא לפני היום, ועשה חסד עם אדני אברהם" (בראשית כד, יב). בכך הפך את התכונה הארורה לברוכה בתוך המסגרת שבנה אברהם.

ו. כל עבודת אלילים היא תולדה של עיקרה

כפי שראינו בתחילת דברינו,⁷⁹ הרמב"ם כותב שבתחילה לא בנו עובדי עבודה זרה פסלים לייצג את הכוכבים, אלא סגדו לכוכבים עצמם בהיכלות שבנו לעבודתם. כל זה כדי להשיג את רצונו של בורא עולם מתוך טעותם:⁸⁰

73 "כשיצא נח מהתיבה, הכישו נחש ושברו ארי ולא היה כשר להקריב" (ויקרא רבה, פרשה כ, ד"ה [א], אחרי מות). המסגרת שהיה מסוגל לבנות הייתה מצומצמת מדי, ולכן היה פגיע הן מלמטה הן מלמעלה. מסגרת האנושות שתיבנה על ידי אברהם מגיעה עד לגובה וכוללת את הכנענות הכנועה לו מלמטה. אופיים של נח ושל כנען ושל אברהם אבינו רמוזים בגימטריות: בנח נוטרל ארסו של הנחש – "נח" הוא "נחש" בלי שן (ש') אך לא ניתן לו כוח להתגבר על כנעניות ארסית פעילה. העבדות באנושות ראויה רק למי שדבקה בו כנעניות. עבד כנעני "יוצא בשן ועין" (קידושין כד ע"א), משום שהפלת עין ושן מבטלת את אופיו הכנעני שהבדיל אותו לרעה מאנשים אחרים. האישה, בקבלתה את טענתו הבהמית של הנחש, ראתה ש"טוב העץ למאכל" – שן, ו"כי תאוה הוא לעיניים" (בראשית ג, ו) – עין. בהעדר כל אחד משני אלה שהטו אותה להיענות לטענת הנחש, הכנעניות נעלמת. ואולי רמז לדבר הוא ש"נחש" בלא שן (300) הוא "נח" ו"כנען" (190) בלא עין (70) הוא "בני נח" (120). שלא כנח, אברהם אבינו היה מסוגל להקיף במסגרת אחת של קדושה גם את האנושות המתוקנת (נח) גם את הבהמיות (כנען) הנכנעת המקבלת את אדנותו. וגם לזה יש רמז בשמות: "אברהם" (248) הוא "נח" (58) ו"כנען" (190) גם יחד. ראה עולת ראייה, א, עמ' מ.

74 מורה הנבוכים, חלק ב פרק יג; מורה הנבוכים, חלק ג, פרק נ. וראה מנפת צוף, א.

75 זהר, ג, במדבר, פרשת שלח לך, קנח ע"א.

76 ויקרא רבה, פרשה יז.

77 ויקרא רבה, פרשה יז.

78 הלכות עבודה זרה, פרק יא, הלכה ד. וראה שם את השגתו החריפה של הראב"ד.

79 לעיל, ליד ציון הערה 8 וציון הערה 9.

זה היה עיקר עבודת כוכבים, וכך היו אומרים עובדיה היודעים עיקרה, לא שהן אומרים שאין שם אלוה אלא כוכב זה. הוא שירמיהו אומר: "מי לא ייראך מלך הגוים, כי לך יאתה כי בכל חכמי הגוים ובכל מלכותם מאין כמוך. ובאחת יבערו ויכסלו, מוסר הבלים עץ הוא" (ירמיהו י, ז-ח). כלומר, הכל יודעים שאתה הוא לבדך, אבל טעותם וכסילותם שמדמים שזה ההבל רצונך הוא.

אך עם הזמן "טעות גדולה" זו הולידה עבודת פסלים:⁸¹

הנשים והקטנים אינם יודעים אלא הצורה של עץ ושל אבן וההיכל של אבנים שנתחנכו מקטנותם להשתחוות לה ולעבדה ולהישבע בשמה. והחכמים שהיו בהן, כגון הכומרין וכיוצא בהן, מדמין שאין שם אלוה אלא הכוכבים והגלגלים שנעשו הצורות האלו בגללם ולדמותן.

המון העם עבדו את הדמויות המייצגות את הכוכבים מבלי להתייחס לכוכבים העומדים ביסודם. גם "החכמים שבהם", שעבדו את הכוכבים עצמם, ולא את הפסלים, דימו לעצמם שאין אלוה מבלעדיהם.⁸²

במבט ראשון, נראה שדבריו אלה של הרמב"ם ב"משנה תורה"⁸³ סותרים את מה שכתב ב"מורה הנבוכים" בעניין זה:⁸⁴

אתה יודע כי כל מי שעובד עבודה זרה לא יעבדה על דעת שאין אלוה בלעדיה, ולא דימה מעולם כלל מן העוברים, ולא ידמה מן הבאים, שהצורה אשר יעשה מן המתכת או מן האבנים והעצים, שהצורה ההיא הוא אשר בראה השמים והארץ והיא הנהיגם, אבל אמנם יעבדה על צד שהיא דמיון לדבר שהוא אמצעי בינם ובין האלוה יתברך, כמו שביאר ואמר: "מי לא ייראך מלך הגוים" וכו' (ירמיהו י, ז). ואמר: "ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי" וכו' (מלאכי א, יא), רומז אל הסיבה הראשונה אצלם. וכבר ביארנו זה בחבורנו הגדול.

איך ניתן ליישב את קביעת הרמב"ם ב"מורה הנבוכים", ולפיה לא היה ולא יהיה אפילו אדם אחד העובד את הפסלים מתוך אמונה שהצורה שהוא משתחוה לה היא האלוה שברא את השמים ואת הארץ ומנהיגם עם דבריו בהלכות עבודה זרה? האם אכן כל מי שעובד צורה עובד אותה "על צד שהיא דמיון לדבר שהוא אמצעי בינם ובין האלוה יתברך"? האם כל עבודה זרה היא "לשם שמים"? כעולה מדבריו ב"מורה הנבוכים"

80 הלכות עבודה זרה, פרק א הלכה א.

81 שם.

82 הרמב"ם חוזר על נקודה זו גם במורה הנבוכים חלק ג פרק כט: "תכלית מי שהגיע אליו עיון מי שהתפלסף בזמנים ההם שידמה שהאלוה רוח הגלגל, ושהגלגל והכוכבים הם גוף והאלוה יתעלה רוחם".

83 אף שבדבריו במורה הנבוכים הוא מפנה את הקורא לביאורו במשנה תורה.

84 מורה הנבוכים, חלק א, פרק לו. וראה גם דרשות הר"ן, דרשה תשיעית.

כשהוא מצטט את הפסוק "מי לא ייראך מלך הגויים" (ירמיהו יז), ואת הפסוק "ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי" (מלאכי א,יא) ולומד מהם, לפי דבריו, שהבריות סגדו לפסלים רק משום שראו בהם דמויות המייצגות אמצעים בין האדם לבין אלוהיו.

ושמא, כפי שהוא כותב ב"משנה תורה", עבודה זרה "לשם שמים" הייתה רק השלב הראשון בהתפתחות עבודה זרה, והפסוק בירמיהו, "מי לא ייראך מלך הגויים" (ירמיהו יז), נאמר רק על "עובדיה היודעים עיקרה", ולא על ההמון, שעם התארכות השנים סגד לפסלים עצמם?⁸⁵ הרי לדעת הרמב"ם בספר "משנה תורה", בחלוף השנים, אפילו "חכמי" עבודה זרה האמינו שאין אלוה מבלעדי הכוכבים.⁸⁶

התשובה לשאלה זו היא שלדעת הרמב"ם, עבודה זרה שאינה "עיקר עבודה זרה" אינה עומדת בפני עצמה כתופעה אנושית, והיא נשענת על "עיקר עבודה זרה". מבחינה רעיונית, היא תולדה שלה, והיא מתבססת על הוראותיה, גם אם כבר אינה מכירה את האמונה העומדת ביסודה. עבודה זרה זו פועלת "על דעת" החכמים הראשונים של עבודה זרה, שטעו בטעותו של דור אנוש, והאמינו שעבודת הכוכבים היא רצון ה'. אם לא מבחינה היסטורית, אזי מבחינה רעיונית, כל עבודה זרה מיוסדת על ניתוקו של האדם מן האל, ניתוק שהוא עיקר עבודה זרה.

לכן, גם לאחר ש"נשתכח השם הנכבד והנורא מפי כל היקום ומדעתם ולא הכירוהו", גם לאחר ש"החכמים שהיו בהם כגון כומריהם וכיוצא בהן מדמין שאין שם אלוה אלא הכוכבים והגלגלים", עדיין כל עבודת פסלים היא "על דעת" הראשונים, כלומר "על צד שהיא", הצורה שהם משתחוים לה, אינה אלוה או אפילו דמיון לאלוה, אלא "דמיון לדבר שהוא אמצעי בינם ובין האלוה יתברך", ומכאן יסוד הפסוק: "ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי" (מלאכי א,יא).

לדעת הרמב"ם, מי ששוכח את האלוה, ואתו את "עיקר עבודה זרה", ממשיך לעבוד עבודה זרה, רק משום שמנהג אבותיו, שידעו את העיקר, בידיו.⁸⁷ וזה לשונו בפירושו המשניות:⁸⁸

85 ראה מעשה רוקח, הלכות עבודה זרה, פרק א, הלכה א, המקשה שלפי הפשט, ירמיהו מדבר על דורו ולא על דור אנוש.

86 הסתירה אינה רק בין הדברים שכתב הרמב"ם במורה הנבוכים לבין דבריו בהלכות עבודה זרה. על פניהם, דבריו במורה הנבוכים סותרים את עצמם: איך יכול הרמב"ם בקטע אחד לכתוב שעבודת הפסלים מטבעה מבוססת אך ורק על ראיית הפסלים, דמויות המייצגות אמצעים בין האדם לבין בורא עולם, ומיד לכתוב שעבודה זרה "לשם שמים" מביאה "להעדר מציאותו יתעלה, מהאמנת ההמון", המון העם, השוכח את האלוה, אך ממשיך בפולחן אלילי עובד את הפסלים לא מתוך מחשבה שהם מייצגים אמצעים בינם לבין ה'.

87 דברי רבי יוחנן, חולין יג ע"ב.

88 פירושו המשניות, חולין, פרק א, משנה א.

הם עובדים אותן הצורות העשויות כפי שלמדו ללא ידיעה היאך נעשו ולא לאיזו מטרה נעשו זולתי סיפורי מעשה חכמיהם בלבד.

הסיבה שאין עמידה עצמאית לעבודת פסלים כאלוה בלא השורש הרעיוני של האלילות, שהוא הכרת האלוה כ"אלהי האלהים ואדני האדנים" (דברים י, ז),⁸⁹ המרוחק מן העולם הטבעי והאדם שבתוכו, היא שלדעת הרמב"ם, האדם כ"צלם אלהים" קשור קשר טבעי עם האמת האלוהית. אמנם האדם יכול לחיות חיים בהמיים שבהם הוא חש צורך בסרסור בינו לבין האלוה, אך אינו יכול למחוק כליל מזהותו את האמת האלוהית העומדת בהגדרה בפסגת האדם. וזה לשונו:⁹⁰

הדעת היתירה המצויה בנפשו של אדם היא צורת האדם השלם בדעתו. ועל צורה זו נאמר בתורה "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו" (בראשית א, כו) [...] **צורת הנפש הזאת [...] מאת ה' מן השמים היא [...] יודעת ומשגת הדעות הפרודות מן הגולמים ויודעת בורא הכל.**

לדעת הרמב"ם, מבחינה כרונולוגית ורעיונית, עבודה זרה מתחילה **בעוד האדם מכיר באמת האלוהית**, שהרי דעת אמת זו נקבעת כצורת האדם בעת שהוא נברא. האדם העובד עיקר עבודה זרה מרחיק את עצמו מאמת זו, **המוכרת לו**, ונסחף למעמקי הבהמיות, שם מיטשטשת ומתעוותת תמונת האלוה המתגלית לו מבור תחתיות זה רק מרחוק ודרך מסכות. **לולא ההתרחקות הראשונית מן האמת האלוהית, שהיא צורת הנפש הטבעית לאדם, לא היה מתרחש הסחף שהוליד את הטשטוש והעיוות.**

אכן, לא הנחש ולא השטן, לא בטענה של "והייתם כאלהים", ולא בראיית האישה את פרי עץ הדעת כטוב ונחמד, התכחשו להקב"ה העל-שכלי והעל-עולמי כמי שברא את העולם יש מאין. שורש הרע מתמקד לא בהתכחשות למציאות האלוה אלא בפריקת עול מלכות שמים ובשקיעה בשפלות החומר. די בשקיעה זו כדי להרחיק את האדם מבוראו עד כדי עבודת כוכבים ופסלים.

עיקר עבודה זרה, עבודת כוכבים מתוך מחשבה שהאדם שפל וחומרי ולכן אינו ראוי לפנות לבורא עולם בלא תיווך של סרסור, חמורה במיוחד, מכיוון שמדובר ביסוד שמבוססות עליו כל הסתעפויותיה של עבודה זרה. זאת אף על פי שהסתעפויות, המזהות את האלוה עם גורמים טבעיים, חמורות ממנו מבחינה זו שהן טועות לא רק בדרך שראוי לעבוד בה את ה' אלא גם באלוה עצמו.⁹¹

הרמב"ם מלמד אותנו שעבודה זרה "לשם שמים" מביאה **"להעדר מציאותו יתעלה, מהאמנת ההמון [...]** חייבם הדבר ההוא המוות, כמו שאמר הפסוק: "לא תחיה

89 ראה מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ו.

90 הלכות יסודי התורה, פרק ד, הלכות ח-ט.

91 מורה הנבוכים, חלק א, פרק לו.

כל נשמה" (דברים כ, טז). ובאר העילה, והיא הסרת הדעת הזו הבטל שלא ייפסד בו זולתם, כמו שאמר: "ולא ילמדו אתכם" (דברים כ, יח).⁹²

כנגד מי מכוונת המצווה "לא תחיה כל נשמה"? ממי מזהירה התורה "ולא ילמדו אתכם"? על פי מה שכותב הרמב"ם ב"ספר המצוות",⁹³ מכוונים פסוקים אלה אך ורק נגד "שורש עבודה זרה ויסודה הראשון",⁹⁴ כלומר עמי כנען.

אך אם התורה מחמירה עם מי שהשגתו את האלוה אינה לוקה בחסר, מדוע לא תחמיר עוד יותר עם מי שמחליף את הבורא בזולתו לא רק בעבודתו של האדם אלא גם בהשגתו? התשובה לשאלה זו היא: הניתוק הראשון של האדם מן הקב"ה בהשלמתו עם שפלותו ובשמחתו בה (במילים אחרות: הכנעניות) הוא שלב הכרחי לכל התפשטות אלילית נוספת, ומטבעו להצמיח גרורות.

אמנם גרורות אלו, בדומה לשורש שהצמיחן, אף הן עבודה זרה. אך עמי כנען, המגלמים את יסודה הראשון של עבודה זרה, השפלות המנתקת את האדם מן האלוה גם כשהאמת האלוהית מוכרת לו, מסוכנים יותר מן האומות הקשורות בזהותן לעבודה זרה שצמחה מן היסוד הראשון. עמי כנען הם התחלת התהליך הרעיוני המוליד את כל הקלקולים האחרים, ולכן התורה מצווה לכולות אותם. באופן פרדוקסאלי, הטעות החמורה פחות היא מסוכנת יותר עקב שורשיותה.

ז. התורה לוחמת את מלחמת השחרור של האדם

כפי שראינו לעיל,⁹⁵ בחטאו של אדם הראשון, שקעה האנושות במציאות הטבעית, ומאז חייו מלווים "עמל" ו"טורח". הרמב"ם כותב שיעודן של מצוות התורה כולן הוא שחרור האדם מן הדעות של עבודה זרה המביאות על האדם בהכרח את הטורח ואת הצער המאפיינים את העבודה הזרה. הרמב"ם מדגיש את חשיבותה של מטרה זו. וזה לשונו:⁹⁶

הסתכל כמה גדול זה ההפסד, ואם היה דבר שצריך להשתדל האדם בכל יכולתו להסירו אם לא! ורוב המצוות, כמו שביארנו, אינם רק [=אלא] להסיר הדעות ההם ולהקל הטרחים הגדולים הכבדים והעמל והצער שהיו עושים האנשים ההם לעבודת אלוהיהם.

92 מורה הנבוכים, חלק א, פרק לו.

93 ספר המצוות, עשה קפז, לא תעשה מט.

94 ספר המצוות, עשה קפז.

95 פרק ג.

96 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק מט.

בניגוד גמור לעבודה זרה, אין בתורה ובמצוותיה שום טרחה או צער.⁹⁷ אולם הרמב"ם מסייג את דבריו ואומר שמצוות התורה נעדרות טרחה וצער רק לאדם השלם. אבל מי שתאוותיהם שולטות בהם, אנשי העוולה והיצר, ימצאו במצוות התורה טרחה גדולה וצער רב:⁹⁸

מי שיחשוב שטרחה [של התורה] גדול וקשה ושבה צער גדול, כל זה טעות בהתכוננות. והנה אבאר אחר זה קלותה באמת אצל השלמים⁹⁹ [...] ואמנם אנשי העוולה והחמס וההתגברות, המזיק מן הדברים אצלם והקשה שבהם, שיהיה שם שופט ימנע ההתגברות [...].
אין להקיש קלות התורה וקושיה לפי תאוות כל רע, פחות, בעל מדות מגונות, ואמנם תיבחן לפי השלם מבני אדם,¹⁰⁰ אשר כוונת זאת התורה שיהיו בני אדם כלם כמו האיש ההוא.

הטרחה שהרמב"ם מדבר בה אינה המאמץ הפיזי או הסבל או ההוצאות הכספיות הכרוכים בעבודת האל, שהרי התורה מחייבת את האדם אף למסור את נפשו על קיום המצוות על פי הכללים ההלכתיים שהרמב"ם מונה בהלכות יסודי התורה.¹⁰¹ מצד שני, מי שיש לו רוח של עבד, אינו רואה בעבודה זרה טרחה, אלא "העבד ישמח בזה".¹⁰² אין בקיום התורה צער לאדם השלם, מכיוון שהיא ההנהגה במציאות הטבעית המתאימה לאדם, שהוא צלם האלהים.¹⁰³ קיומה מחזק באדם, גם הבלתי שלם, את הופעת צלם האלהים שבו ומכוונת אותו להשגת שלמותו.¹⁰⁴ **מלחמתה של התורה נגד עבודה זרה היא מלחמת השחרור של האדם, צלם האלהים, מכבלי החומר והבהמיות, שלאחר חטאו של אדם הראשון, השתלטו עליו, שעבדו אותו וגימדו אותו.**

ח. מדוע נמשכים עובדי עבודה זרה לארץ ישראל?

הסוגיה במסכת חולין מבחינה בין עובדי כוכבים בארץ ישראל לבין עובדי כוכבים בחוץ לארץ. בחוץ לארץ, ההנחה היא שמי שעובד כוכבים עושה כן לא משום שהוא "מין",

97 שם.

98 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק לט.

99 השווה ללשון הרמב"ם בהלכות יסודי התורה: "הדעת היתירה המצויה בנפשו שלאדם היא צורת האדם השלם בדעתו. ועל צורה זו נאמר בתורה: 'נעשה אדם בצלמנו ובדמותנו' (בראשית א, כו)" (פרק ד, הלכה ח).

100 נראה שהרמב"ם מתבסס על דברי התלמוד: "אטו יראת שמים מילתא זוטרתא היא? [...] אין. לגבי משה מילתא זוטרתא היא" (ברכות לג ע"ב).

101 הלכות יסודי התורה, פרק ו.

102 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק ח.

103 השווה מהר"ל, תפארת ישראל, פרקים א, ח, ט.

104 השווה מהר"ל, שם, פרק ז.

אדוק¹⁰⁵ או בקי¹⁰⁶ בעבודת כוכבים, אלא רק משום ש"מנהג אבותיהן בידיהן", ואילו בארץ ישראל הנחה זו אינה קיימת, כעולה מן התלמוד:¹⁰⁷

אמר מר: שחיטת עובד כוכבים נבלה. וניחוש שמא מין הוא? אמר רב נחמן אמר רבה בר אבוה: אין מינין באומות עובדי כוכבים. והא קאחזינן דאיכא? אימא: אין רוב עובדי כוכבים מינין. סבר לה כי הא דאמר ר' חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: נכרים שבחוצה לארץ לאו עובדי עבודת כוכבים הן, אלא מנהג אבותיהן בידיהן.

הרמב"ם אומר שייחודם של עובדי עבודה זרה בארץ ישראל אינו בהתלהבותם מעבודה זרה אלא במודעות שלהם לעקרונות, "הזיות ודברי שטות", העומדים ביסוד הפולחן האילי:¹⁰⁸

עובדי עבודה זרה נחלקין לשני חלקים. האחד, הם היודעים את מעשיה, כלומר חישוב הצומח [= "מזל או כוכב העולה במזרח בשעת עשייתה"]¹⁰⁹ בשעת עשייתה והורדת הרוחניות על ידה ויתר אותן ההזיות ודברי השטות המטנפים את השכל שמדמים בעלי הסוג הזה. והחלק השני, הם העובדים אותן הצורות העשויות כפי שלמדו ללא ידיעה היאך נעשו ולא לאיזו מטרה נעשו, זולתי סיפורי מעשה חכמיהם בלבד, וכך הם רוב עובדי עבודה זרה. והחלק האחרון הזה, אמרו בהם חכמים דברים בנוסח זה: גויים שבחוצה לארץ לאו עובדי עבודה זרה הן אלא מעשה אבותיהן בידיהם.

דוק: "אמרו [...] חכמים דברים בנוסח זה". והשאלה היא: מדוע תלו "חכמים" את ההבחנה האיכותית בין עבודה זרה מתוך מודעות למשמעות המעשה לבין עבודה זרה מתוך מסורת בלבד בהבחנה הגאוגרפית בין ארץ ישראל לבין חוץ לארץ?

זאת ועוד. הרמב"ם אומר ש"רוב עובדי עבודה זרה" אינם "יודעים את מעשיה" מבלי להבחין בין ארץ ישראל לבין חוץ לארץ.¹¹⁰ דבריו מבוססים על קביעת הגמרא

105 רש"י, עבודה זרה ז ע"ב, ד"ה בגולה.

106 פירוש המשניות לרמב"ם, חולין, פרק א, משנה א. ראה בפנים בהמשך.

107 חולין יג ע"ב. וראה גם עבודה זרה ז ע"ב, הבחנת שמואל בין ארץ ישראל לבין הגולה. וראה לחם משנה, הלכות עבודה זרה, פרק ט, הלכה א.

108 פירוש המשנה, חולין, פרק א, משנה א.

109 הרב קאפח על פירוש המשנה, חולין, פרק א, משנה א. ראה פירושו של אבן עזרא (הארוך) לשמות ב,ב, ופירושו לדברים ז,יג.

110 פירוש אפשרי אחר הוא שכוונת הרמב"ם היא שרוב עובדי כוכבים הם בחוץ לארץ, ורק מיעוטם בארץ ישראל, ולכן רוב עובדי עבודה זרה, אלה שבחוץ לארץ, אינם מינים, אך בארץ ישראל, רוב עובדי עבודה זרה הם מינים. אך פירוש זה קשה, מכיוון שאז שחיטת נכרי בארץ ישראל הייתה אוסרת את הבהמה גם בהנאה. כמו כן, הרמב"ם היה צריך לכתוב "על חלוקה זו אמרו חכמים דברים בנוסח זה", ולא כפי שכתב.

בחולין: "אין רוב עובדי כוכבים מינין", שאף היא אינה מבחינה בין ארץ ישראל לבין חוץ לארץ. מדוע אם כן הבחינו חז"ל בין חוץ לארץ לבין ארץ ישראל? להבחנה זו יש גם משמעות הלכתית:¹¹¹

שלשה ימים לפני אידיהן של גויים אסור ליקח מהן ולמכור להן דבר המתקיים, וללוות מהן ולהלוותן, ולפרען ולהיפרע מהן מלוה שבשטר או שעל המשכון [...] במה דברים אמורים? בארץ ישראל. אבל בשאר ארצות אינו אסור אלא יום אידם בלבד [...] נוצרים עובדי עבודה זרה הם,¹¹² ויום ראשון הוא יום אידם, לפיכך אסור לתת ולשאת עמהם בארץ ישראל יום חמישי ויום שישי שבכל שבת ושבת ואין צריך לומר יום ראשון עצמו שהוא אסור בכל מקום.¹¹³

אם, כפי שכותב הרמב"ם, רוב עובדי עבודה זרה סוגדים לפסלים בלא להבין מה עומד ביסוד פולחנם, ש"מעשה אבותיהן בידיהם", וזאת אפילו בארץ ישראל, מדוע בארץ ישראל יש לחשוש למי ש"יודע את מעשיה"? מדוע לדעת הרמב"ם "אסור לתת ולשאת עמהם בארץ ישראל יום חמישי ויום שישי שבכל שבת ושבת"?

נראה שבארץ ישראל יש לחשוש לעבודה זרה מתוך מודעות לשורשיה, מכיוון שארץ ישראל הייתה מקומו של כנען. לפי הכללים ההלכתיים, בארץ כנען יש לעבודה זרה כנענית, מודעת, דין של "קבוע", ו"כל קבוע – כמחצה על מחצה דמי". לכן, בארץ ישראל, בשונה מחוץ לארץ, העבודה שרוב עובדי כוכבים עובדים אותה בלא מודעות אין בה כדי להכריע ולומר שפולחן שאופיו הוא בלתי ידוע הוא מן הרוב ואינו פולחן כנעני מודע. דברים אלה מחייבים הסבר.

רבי יהושע מלמד שמותר לגר עמוני לבוא בקהל, מכיוון שגם אם מוצאו בארץ עמון, לאחר שבלבל סנחריב את העולם, רוב הנמצאים בארץ עמון אינם עמונים, ו"כל דפריש מרובא פריש".¹¹⁴ הרמב"ם פוסק את דברי רבי יהושע להלכה ומפרש אותם כך: "כל הפורש מהן להתגייר, חזקתו שפירש מן הרוב".¹¹⁵

זאת ועוד. הרמב"ם כותב במפורש בספר מורה הנבוכים שטבעם של המון העם לדעת רק עניינים מעשיים ולא אמונות שאינן מעוגנות במעשים.

111 הלכות עבודה זרה, פרק ט, הלכה א.

112 הנצרות שומרת בקנאות על היסוד הראשוני של עבודה זרה, שהוא כפי שראינו, האמונה בצורך בסרסור בין האדם לבין בורא עולם. באמונת הנוצרים, האדם אינו מסוגל לטהר את עצמו בתשובה ובמעשים טובים מחטאו של אדם הראשון בגן עדן. על פי אמונה זו, רק סרסור, אלוהי הנוצרים ומשיחם, יכול לתווך בין האדם לבין ה'. כעבודת כוכבים גם היא מתוך התכחשות לאפשרות לקרב את האדם לקונו פטרת אותו מתיקון שורשי של מידותיו ומעשיו.

113 הלכות עבודה זרה, פרק ט, הלכה ד.

114 ברכות כח ע"א.

115 הלכות איסורי ביאה, פרק יב, הלכה כה.

מדוע מסתמך רבי יהושע, ובעקבותיו הרמב"ם, על הכלל "כל דפריש – מרובא פריש", וכל מי שבא להתגייר דינו כמי ש"פורש" מן האומות? האם לא די בעובדה שנתערבו האומות ורוב גויים בכל מקום אינם מארבע האומות שהטילה עליהן התורה הגבלות לגבי ביאתן בקהל? האם לא היינו הולכים אחר הרוב גם אם לא היה מדובר ממי שפורש ממנו? הלבוש משיב על שאלה זו. וזה לשונו:¹¹⁶

אף על גב דוודאי מיעוטם נשאר במקומותם,¹¹⁷ והוה ליה קבוע, וכל קבוע כמחצה על מחצה דמי, מכל מקום אותו שמתגייר הרי הוא פורש מהם, וכל דפריש מרובא קפריש.

אך על פני הדברים, הסברו של הלבוש אינו מובן. גם אם "מיעוטם נשאר במקומותם", בזמנו של רבי יהושע, בוודאי מי שבא להתגייר לא היה אחד מאלה שחיו בזמנו של סנחריב. ולגבי צאצאיהם, אפשר שלא נשאר בעמון אפילו עמוני אחד,¹¹⁸ שהרי ייתכן שכולם או חלקם היגרו למקומות אחרים או שחלק מהם לא הולידו כלל וחלק אחר הולידו רק בנות. **שלא כדוגמה ה"קלסית" של "קבוע", שיש בה מיעוט ניכר של חנויות המשוקות בשר נבלה, במקרה של האדם מארץ עמון שבא להתגייר, אין ודאות שנותר בעמון מי שאסור לבוא בקהל, וגם אם נותר, לא בלבד שאחרים אינם מכירים מי הם, גם הם עצמם אינם ערים לזהותם!**¹¹⁹

דברי הלבוש, "מיעוטם נשאר במקומותם", מובנים רק אם נפרשם בדרך זו: לא עקר סנחריב את האומה העמונית ממקומה לגמרי. לולא העובדה שהגר העמוני "פרש" מאומות העולם, היה ראוי להחיל על הדיון במעמדו כללי "קבוע", משום שהדבר הקבוע הוא האומה "עמון", ולא כל עמוני ועמוני. ה"חנות המשוקת איסורים" היא האומה "עמון", שעליה נכון לומר שמקומה הוא ארץ עמון.¹²⁰ רק האומה "עמון"

116 לבוש, אבן העזר, סימן ד, סעיף י; שו"ת גינת ורדים, חלק יורה דעה, כלל א, סימן יג; ערוך לנר, יבמות עו ע"ב, ד"ה בא"ד; בשו"ת ישועות מלכו, ליקוטי שו"ת, סימן יז.

117 חידושי הרמב"ן, יבמות עו ע"ב.

118 אמנם הראב"ה (תשובות וביאורי סוגיות תתקמו), הדין בקידושיו של גוי הבא מעיר שהוגלו אליה עשרת השבטים (הסוגיה ביבמות טז ע"ב) כותב שבעיר כזאת "אי אפשר שאין כאן אחד מי' השבטים, והוה ליה קבוע". אך הוא אינו מציין מניין לו זאת.

119 שאלה זו נידונה בספר בינת אדם בעניין עשרת השבטים שנותרו בערי גלותם (יבמות טז ע"ב), ותשובת המחבר היא: "על כל פנים ידעין שהיה שם פעם אחת האיסור, מה שאין כן במקום דלא ידעין כלל אם היה שם איסור, לא שייך קבוע" (בינת אדם, כללי הקבוע, סוף סעיף ב). ייתכן שלדעתו די בעובדה שידוע "שהיה שם פעם אחת האיסור" כדי ליצור קבוע מדרבנן. וכן כותב חזון איש (אבן העזר, הלכות פרו ורבו, סימן ז, סעיף טו) בדעת התוספות (יבמות טז ע"ב, ד"ה בדוכתא דקביעי): "כיוון דעשרת השבטים אינם ניכרים אפילו במקומם, הוי ליה קבוע שאינו ניכר, דהוה רק מדרבנן". ברם, על פי הסבר זה, לדעת רש"י עשרת השבטים בערי גלותם הם קבוע דאורייתא. ראה שו"ת חלקת יעקב, הערות לאבן העזר, סימן י.

120 גם חנות המוכרת בשר נבלה אינה בגדר איסור. הבשר אסור, לא החנות.

קבועה בארץ עמון. לא עמוני זה או אחר. אומה זו, שמקום קביעותה הוא ארץ עמון,¹²¹ מולידה עמונים יחידים האסורים לבוא בקהל.

מכיוון שהאומה עמון, כמו כל כלל, היא ישות מופשטת/שכלית,¹²² כוח האיסור שבה "ניכר" לא בחוש אלא בהגדרת התורה את עמון. גם כשבניה של האומה העמונית, העשויים בשר ודם, אינם ניכרים כעמונים, גם לא לעצמם, האומה היא מציאות שכלית ניכרת.¹²³ זאת בניגוד לחנות המשוקת איסורים, שהיא ישות מוחשית הדומה בחיצוניותה לחנויות אחרות, שאם ידוע שאחת מעשר חנויות משוקת איסורים, אך אין ידוע איזו מהן, החנות שהיא מקור האיסור אינה ניכרת במקומה.

ארץ ישראל הייתה מקומם של הכנענים, שהם יסודה הראשון של עבודה זרה, ולא עלה בידי עם ישראל ולא בידי סנחריב לעקור אותם לגמרי מגבולות הארץ. לכן הכלל "כל קבוע – כמחצה על מחצה דמי" (ולא הכלל "לך אחר הרוב") הוא המופעל כדי להכריע בשאלה אם לא יהודי מסוים בארץ הוא כנעני אם לאו. כל זמן שאין מדובר במי שפורש מאומות העולם ומתגייר, יש לכנען האומה מעמד של "קבוע", "וכל קבוע – כמחצה על מחצה דמי".

ברם, אין בהסבר זה לבדו כדי להצדיק את הפסיקה הגורפת שאסור לשאת ולתת עם נוצרים בארץ ישראל שלושה ימים לפני יום אידם. אם לדוגמה ידוע שנוצרי מסוים הגיע ארצה מחוץ לארץ, עלינו לראות בו כמי שפרש מן הרוב שבחוץ לארץ, ש"אינו יודע מעשיה" של עבודה זרה. אם כן, מדוע דינו בארץ ישראל שונה מדינו כשהיה בעודו בחוץ לארץ?

זאת ועוד. אף על פי שעמי כנען הם שורש עבודה זרה, אין זה אומר שכל כנעני וכנעני עובד אלילים מתוך מודעות למה שעומד ביסוד הפולחן שלו. הרי הרמב"ם סבור שההמון בכל מקום, בארץ כבחוץ לארץ, כנענים ומי שאינם כנענים, מכיר רק את הצד המעשי של פולחנו ולא את האמונה שביסודו: "לא ישיג ההמון אלא מעשה העבודות, לא ענייניהם ולא אמתת הנעבד בהם".¹²⁴ הנחה זו עומדת ביסוד פסיקת הרמב"ם בהלכות שחיטה (המבוססת על המשנה הראשונה בחולין), שאינה מבחינה בין שחיטתו של עובד עבודה זרה בארץ ישראל לבין שחיטתו של עובד עבודה זרה בחוץ לארץ.¹²⁵ בשני המקרים, דין הבהמה שנשחטה על ידי עובד עבודה זרה כדין נבלה, שאינה אסורה

121 ראה דברי שו"ת גינת ורדים: "קביעות האיסור דעמונים הוא בארצותם לגוייהם" (יורה דעה, כלל א, סימן יג). כמו כן, קביעות עשרת השבטים במקום גלותם נקבעה על פי הפסוק. ראה יבמות טז ע"ב.

122 ראה מורה הנבוכים, חלק ג, פרק יח.

123 בכך אינה שונה מן החנות. גם שלא ניתן להבדיל בין הבשר הכשר המשוקק בשאר חנויות לבשר הנבלה הנמכר בחנות האיסור, חנות האיסור ניכרת על פי ידיעה שהיא משוקת איסורים.

124 מורה הנבוכים, חלק א, פרק ו.

125 הלכות שחיטה, פרק ב, הלכה כב; פרק ד, הלכה יא.

בהנאה כתקרות לעבודה זרה. זאת על אף העובדה שלדעת רמב"ם, ההסבר לאי איסור הבהמה בהנאה הוא: "גויים שבתור" לאו עובדי עבודה זרה הן, אלא מעשה אבותיהם בידיהן". הוי אומר שגם אם בארץ ישראל יש לכנענים דין "קבוע", כי לא כל הכנענים בקיאים במה שעומד ביסוד פולחנם.

לדעת הרמב"ם, העובדה שארץ ישראל הייתה מקומו של פולחן כנעני אלילי, מודע ושורשי, יוצרת מעמד של "קבוע" בארץ לעבודה זרה מסוג זה. אולם שחיטת נכרי בארץ ישראל אינה אוסרת את הבהמה בהנאה, מכיוון שאין חזקה שכל פרט בקי ביסוד האמונה של עבודה זרה שלו. אדרבה, ברור שההמון איננו בקי בדבר.

אך אסור לשאת ולתת עם עובד עבודה זרה בארץ ישראל שלושה ימים לפני אידם, מכיוון שהוא עשוי ללכת ולהודות לאליליו בכנסייה שלו,¹²⁶ ושם הפולחן, לא של כל יחיד ויחיד אלא של הכנסייה עצמה בהנהגת כמריה, עלול להיות מתוך מודעות לאמונות הפסולות העומדות ביסודו. גם אם ברוב הכנסיות בארץ ישראל מתנהלת עבודה זרה בלתי-מודעת, מתוך "מנהג אבותיהם שבידיהם" בלבד, אין לסמוך על רוב זה כדי להכריע את הספק בהליכה אחר הרוב.

ראינו לעיל שהעמונים בארץ עמון הם בגדר איסור קבוע, כיוון שארץ עמון היא מקומה של האומה העמונית שלא עקר סנחריב לגמרי ממקומה. כמו כן, עבודה זרה מודעת בארץ ישראל היא בגדר איסור קבוע, כיוון שארץ ישראל היא ארץ כנען, מקומם של עמי כנען ועבודה זרה שלהם.

קביעותה של הכנעניות בארץ עומדת ביסוד האיסור לשאת ולתת גם עם עובד עבודה זרה שהגיע לארץ ישראל ממקום אחר (ולכן יש להניח שהוא עצמו אינו כנעני). יש ספק הלכתי שמא הפולחן האלילי בבית עבודה זרה שלו בארץ ישראל מושתת על ידיעה. ספק זה אי אפשר להכריעו על סמך הרוב, מכיוון שבארץ ישראל יש לעבודה זרה כנענית מעמד של "קבוע".

ברם, על פני הדברים היה מקום להבחין בין האומה העמונית, שארץ עמון היא מקומה והיא מולידה עמונים, שניתן להשוותה לחנות קבועה המנפקת איסורים, לבין עבודה זרה כנענית בארץ ישראל. מקומה של אומה היא הארץ שהיא ביתה הלאומי, שנאמר: "בארצותם לגוייהם" (בראשית י, לא). אך אמונה אלילית, השפלות הכנענית שאמנם מכירה באלוה, אך שמחה שהאדם, על פי הבנתה, מנוחק ממנו, ולכן גוזרת שיש לעבוד את שמשו של האל, האם יש לה מקום גאוגרפי כלשהו? האם אמונה זו מיוחדת לארץ מסוימת? זאת ועוד. גם אם נניח שיש לרעיון ארץ משלו, האם טבעו של רעיון

126 "אזיל ומודה" (עבודה זרה ו ע"ב).

לפעול להמשכיותו במקומו? אומה ממשיכה את קיומה בריבוי הטבעי של בניה.¹²⁷ האם גם אמונה, תפיסת עולם מסוימת, פועלת בדומה לזה להמשכת קיומה במקומה הטבעי כאמצעות השפעתה על דעתם של בני האדם החיים באותו מקום?¹²⁸

הקביעות ההלכתית של עבודה זרה כנענית בארץ ישראל מבוססת על העובדה שהטבע של עבודה זרה השואפת לנתק את האדם ממקורו האלוהי של השפע האלוהי הוא לבקש להיאחז דווקא בארץ. מסיבה זו, גם כיום, דורות רבים אחרי שכבש יהושע את הארץ מידי הכנענים, עדיין ארץ ישראל נקראת גם "ארץ כנען".¹²⁹ כנען, וכל מי שמאמץ את תפיסת עולמו, גם אם אינו כנעני, רואה את מקומו בארץ ישראל. זאת ועוד. השפעתה של ארץ ישראל יכולה להפוך עובד עבודה זרה בלתי מודע, מי שמנהג אבותיו בידי, לעובד עבודה זרה המאמין במודע בנייתו האדם השפל מקונו. מדוע?

הרמב"ם מכנה את ארץ ישראל "המקום הטוב שבארץ והשמן שבה".¹³⁰ משמעותה של המילה "השמן" היא שהשפע האלוהי יורד על ארץ ישראל ומתפשט משם לשאר ארצות,¹³¹ כעולה מן המדרש:¹³²

שמנה היא ארץ ישראל, ללמדך שגבוה מחבירו משובח מחבירו. ארץ ישראל, לפי שגבוהה מכל, משובחת מכל, שנאמר: "עלה נעלה וירשנו אותה" (במדבר יג, ל).

קרבת ארץ ישראל לשפע האלוהי מוצאת את ביטויה בדברי חז"ל:¹³³

127 לדעת הרמב"ם, שמה של אומה הוא זהותה, הדעות בה והמידות (ראה מורה הנבוכים, חלק ג, פרק מג; שם, חלק ב, פרק מ), וסביבת האומה מתאחדת (מורה הנבוכים, חלק ב, פרק כט). לכן כשאומה פועלת להמשך קיומה, פעולה זו היא פעולתם של האידיאלים שלה להמשיך את הביטוי שלהם בעולם הגשמי באמצעות האומה שהם זהותה. ראה הראי"ה קוק, למהלך האידיאות, אורות, עמ' קב.

128 הרמב"ם אמנם סבור שרצונן של אומות העולם להשחית את קדושי ישראל הוא עובדה ברורה: "אין ספק אצלי ג"כ שהמקום אשר ייחדו אברהם בנבואה [=ירושלים] היה ידוע אצל משה רבנו ואצל רבים [...]. ואשר לא התבאר בתורה ולא נזכר בפרט, אבל רמז אליו [...] שלא יחזיקו בו האומות וילחמו עליו מלחמה חזקה כשידעו שזה המקום מן הארץ הוא תכלית התורה. והשנית, שלא יפסידוהו מי שהוא בידם עתה וישחיתוהו בכל יכלתם" (מורה הנבוכים, חלק ג, פרק מה). הסיבה לרצון האומות להילחם על ירושלים ולהשחית אותה היא התנגדותן ל"תורת ה' האמיתית הנתונה לנו", ש"התקוממו כל האומות עלינו בעבורה על צד קנאה ורשע, ונחלצו מלכי הארץ להילחם בנו בגללה על דרך חמס ופשע, רוצים לחלוק על ה', ואין לחלוק עליו" (איגרת תימן, עמ' קכ). אך התנגדות זו של האומות לישראל ולייעודו היא כללית ואינה נחלתו של כנען בלבד.

129 זוהר, א, בראשית, פרשת נח, עג ע"א: "כד הוו זכאין ישראל, אקרי ארעא על שמא דא ארץ ישראל. כד לא זכו, אקרי ארעא על שמא אחרא, ארץ כנען". ראה גם עולת ראייה, א, עמ' מ, ד"ה "והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני כאשר נשבע לך ולאבותיך ונתנה לך".

130 מורה הנבוכים חלק ג, פרק ג.

131 ראה תענית י ע"א; של"ה, פרשת לך לך, תורה אור, אות טו.

132 ספרי דברים, פסקא לז. וראה קידושין סט ע"א.

כל הדר בחוצה לארץ - דומה כמי שאין לו אלוה, שנאמר: "לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלוהים" (ויקרא כה, לח).

והגמרא תמהה: "וכל הדר בחוצה לארץ כאילו אין לו אלוה?!", הרי אפילו עובדי עבודה זרה מגישים מקטר לאלוה? איך ייתכן שיהודי מאמין הדר בחוץ לארץ "כאילו אין לו אלוה"? והגמרא משיבה: "לומר לך: כל הדר בחוצה לארץ כאילו עובד עבודת כוכבים". גם יהודי מאמין המרוחק מן המקום הגבוה והשמן שבעולם, ארץ ישראל, אשר עיני ה' בה מראשית שנה ועד אחריתה, כאילו אינו עובד את הקב"ה ישירות אלא מרחוק, דרך אמצעים.

לכן גם ההתכחשות לשפע האלוהי אפשרית רק בארץ ישראל:¹³⁴ "נכרים שבחוצה לארץ לאו עובדי עבודת כוכבים הן, אלא מנהג אבותיהן בידיהן".

בחור"ל אין לא דבקות שלמה באלוה וגם לא האנטיתזה שלה, עבודה זרה מודעת המאופיינת באמונה בהתרחקות האדם מן האלוה, המחייבת אותו לחפש סרסור בינו לבין אלוהיו גם כשהוא קרוב אליו. מי שעובד את הכוכבים כסרסורים בינו לבין הקב"ה בחוץ לארץ, עושה כן מן הסתם מתוך הרגל ומסורת בלבד, וההרגשה של ניכור מן האל בחוץ לארץ היא טבעית. לעומתו, מי שעובד עבודה זרה בארץ ישראל, על אף קרבת האלוה שבה, וסבור שהוא זקוק לסרסור, דוגל במודע בתפיסת עולם כנענית המרחיקה את האדם מבורא עולם.

נאמני תפיסת עולם זו יחתרו לשבת דווקא בארץ ישראל, מכיוון שרק בארץ, שבה קרבת האלוהים כה גדולה, מסוגלים לפעול לניתוק האדם מקרבה אלוהית זו. הרי גם בתחילת דרכו של האדם, דווקא בגן עדן, המקום שנגלה אליו ה' בפעם הראשונה, מוצגת לראשונה גם האנטיתזה הנחשית, והאדם נדרש לדחות אותה.¹³⁵

כנען שרד מן המבול שלא כדין והמשיך בעולם שלאחריו את הקלקול שהביא למבול. דרכו עברה הטעות האלילית של דור אנוש, "עיקר האלילות", לעולם שלאחר המבול. במקביל, רק בארץ ישראל שרדה הארציות המתאימה לעבודת האדם כפי שהייתה קודם המבול בלא החלשת כוחה במימי המבול:¹³⁶

"הנני משחיתם את הארץ" (בראשית ו, יג) – אפילו שלושה טפחים של מחרשה נמחו. ר' הונא ורבי ירמיה בשם רב כהנא בר מלכיה: אפילו ג' טפחים שהמחרישה שולטת בארץ נימוחו. משל לבן מלכים שהיה לו פדגוג. כל זמן

133 כתובות קי ע"ב.

134 חולין יג ע"ב. ראה גם עבודה זרה ז ע"ב, הבחנת שמואל בין ארץ ישראל לבין הגולה. וראה לחם משנה, הלכות עבודה זרה, פרק ט, הלכה א.

135 גם הנחש הקדמוני היה חייב להיות בקרבת האישה בגן עדן.

136 בראשית רבה (וילנא), פרשה לא, ז. וראה ילקוט שמעוני לתורה, רמז נא; לקח טוב, בראשית, פרק ו.

שהיה סורח, היה פדגוג שלו נרדה. ולבן מלכים שהיה לו מניקה, כל זמן שהוא סורח, היתה מניקתו נרדית.¹³⁷ כך אמר הקב"ה: "הנני משחיתם את הארץ". האנא מחבל להון ומחבל לארעא עמהון [הריני משמיד אותם ומשמיד את הארץ עמהם].

כוחן הארצי של ארצות תבל נפגע במי המבול, אך על ארץ ישראל לא ירדו מימי המבול:¹³⁸ "ארץ ישראל לא ירדה עליה מבול מן השמים, אלא נתגלגלו המים מכל הארצות". בהסתמך על הפסוק "בן אדם אמר לה את ארץ לא מטהרה היא, לא גשמה ביום זעם" (יחזקאל כב, כד), מלמד המדרש ששלושת הטפחים שנמחו בכל ארצות תבל נותרו בעינם בארץ ישראל, והמחרשות עוברות גם היום בארץ ישראל בקרקע שעברו בה המחרשות של אדם ושל נח לפני המבול: ארץ ישראל לא לקת במוי דמבולא.¹³⁹ לא טפת ארעא דישראל במבולא.¹⁴⁰

בארץ ישראל, המקום הגבוה בעולם שלושה טפחים מעל לכל ארצות תבל האחרות,¹⁴¹ במקום שנשמרת ארציותה המקורית של העולם בלא דילול, עשוי להבחין משקיף חד העין בשתי דמויות, צלם האלוהים והנחש הכנעני, הנאבקות בעוז מתחילת ההיסטוריה. רק כאן נפגשים שורש האמונה ושורש עבודה זרה לקרב על זהותו של האדם ועל שחרורו משעבודם של הכוחות הטבעיים השפלים. רק כאן, בארץ ישראל, יוכרע הקרב לבסוף לטובה.

137 כל ארץ היא גם "מינקת" המזינה את האוכלוסייה הגרה בה גם פדגוג המעצב את תרבותה של אוכלוסייה זו בהתמודדותה עם הארץ ואתגריה. ראה ויקרא רבה (וילנא), פרשה לו, ה. ושם הושוותה ארץ ישראל לשפחה של מלך שמונתה על ידו לגדל את שלושת בניו, אברהם ויצחק ויעקב.

138 פרקי דרבי אליעזר (חורב), פרק כג. וראה זבחים ק"ג ע"א.

139 שיר השירים רבה (וילנא), פרשה א, ד"ה ד, עיניך יונים.

140 בראשית רבה (וילנא), פרשה לג, ד"ה ו, וישלח את. וראה פירוש הרמב"ן, בראשית ח, יא.

141 פירושה של רעיית שפרה יהודית שתחיה לגובה הנוסף של ארץ ישראל.